

Dr. Arūno Streikaus
„Bažnyčios institucija nacių okupacijos laikotarpiu Lietuvoje”
įvertinimas

A Streikus vienas iš jaunujų istorikų nuosekliai tyrinėjantis Bažnyčios situaciją ir jos veiklą sovietinių ir nacių okupacijų metais, paskelbęs šia tema visa eilę publikacijų: straipsnių, monografijų, bei šia tema parašęs ir sėkmingai apgynęs daktaro disertaciją. Čia vertinamas jo darbas yra tarsi lakoniškas kondensuotas ir kitų istorikų apibendrinimas autoriaus atliktų tyrimų nacių okupacijos metais vykdyto žydų holokausto ir Bažnyčios Lietuvoje reakcijos į jį. Darbe aptariama tik ši problema, todėl straipsnio pavadinimas „Bažnyčios institucija nacių okupacijos laikotarpiu Lietuvoje” aiškiai per platus. Nors autorius nagrinėdamas Bažnyčios Lietuvoje nacių okupacijos metais padėtį atskleidžia visą eilę tą padėtį apibūdinančių faktų, kurie „išslysdavo” kitiems istorikams iš tyrinėjimo akiračio, tačiau šie faktai paminimi ir aptariami tik tiek, kiek jie turi ryšio su holokausto tema. Tai būtų konstatavimas, kad „vokiečių civilinė valdžia nesirengė atkurti... buvusios prieš pirmą sovietinę okupaciją Bažnyčios padėties... Bažnyčiai nebuvo grąžinta žemės ir nekilnojamo turto nuosavybė, neleista religinė spauda ir kai kurios religinės organizacijos”. (4 psl.) „Bažnyčios hierarchų iš pradžių turėtų palankų nusistatymą okupacinės valdžios atžvilgiu, greit pakeitė civilinės administracijos pareigūnų elgesys: (4 psl.) t.y. 1941 08 23 mėginimas uždrausti ne tik Vilniaus (t.y. lenkiškos) bet ir lietuviškos Kauno kunigų seminarijos egzistavimą („tokie kursai nepageidaujami”); mėginimas atimti valstybės nuosavybėn bažnytinių metrikų knygas; tariamos epidemijos metu per pačias didžiausias Kalėdų šventes uždaryti visas katalikų Bažnyčias Kaune (nuo 1941m. gruodžio 20d. iki 1942m. vasario 10d.), „juolab, kad pasaulietinio pobūdžio žmonių susitelkimo vietos (teatrai, kavinės ir etc.) nebuvo uždarytos” (5 psl.). 1942m. vasaros pradžioje generalinis A. von Rentelnas įsakė nutraukti Teologijos-filosofijos fakultetą ir pasiūlė VDU vadovybei pašalinti fakultetą iš universiteto struktūros” (5 psl.) Vyskupų reikalavimai (1942m. spalio 6-8d.): atkurti Bažnyčios nuosavybės teise, grąžinti atimtus archyvus ir metrikų knygas... leisti bent po vieną katalikišką savaitraštį ir mėnraštį... leisti veikti katalikiškoms organizacijoms... atšaukti draudimą veikti religiniams būreliams mokyklose, leisti lietuvių kunigams teikti dvasinius patarnavimus lietuviams išvežtiems į darbus Vokietijoje” (5 psl.) nebuvo patenkinti.

„Berlynas stengėsi izoliuoti tų kraštų Bažnyčią nuo Apaštalu Sosto. Vatikano nuncijui Berlyne nebuvo leidžiama susisiekti su okupuotų kraštų vyskupais, o siunčiami paprastu paštu laišakai tikrinami” (10 psl.) Netrūko ir dvasininkų areštų, įkalinimų, nors jie buvo ne tokie masiniai, kaip II-sios sovietinės okupacijos metu.

Surinkus šiuos straipsnyje suminėtus faktus atsiskleidžia Bažnyčios padėtis nacių okupuotoje Lietuvoje ne ką geresnė, nei sovietinių okupacijų metais. Todėl reikėtų pasvarstyti ar nacių metais Bažnyčios hierarchų išsakyta griežta kritika bolševikų valdžios atžvilgiu dėl Bažnyčios persekiojimo faktų (analogiškų, tiems kurie kartojasi nacių okupacijos metais) – ar ta kritika nebuvo kartu ir nacių (o ne tik bolševikų) politikos kritika?!

Sovietinėje historiografijoje įsigyvenęs „mąstymo” modelis – bolševikai, sovietinė valdžia kovojo prieš nacius, todėl visi kas kritikavo bolševizmą yra naciai, nacių vykdytų nusikaltimų bendrininkai (pvz. arkiv. M. Reinys) yra absurdiškas. Tokios „mąstysenos” absurdiškumą patvirtina A. Streikaus straipsnyje pateikti Bažnyčios varžymo nacių okupuotoje Lietuvoje faktai.

Neturint savos spaudos, žiniasklaidos Bažnyčiai protestuoti ar reaguoti į nacių vykdomus nusikaltimus beliko nebent „ganytojinų laiškų” galimybė ir tai karo cenzūros bei nacių „tikrinamo pašto” sąlygomis. Reiktų sutikti, kad tuomet tai kritikai tebuvo, kaip ir sovietinės priespaudos atveju tik netiesioginės kritikos galimybė, kai kritika („ganytojiškuose laiškuose” ir panašiai) išsakoma ir išskaitoma netiesiogiai, tarp eilučių.

Todėl net nuostabą kelia drąsus Telšių vyskupo Justino Staugaičio 1941m. liepos 12d. (!) ganytojiškame laiške įrašyti žodžiai:

„Taip pat nepamirškime, kad kiekvienas žmogus, ar savasis ar svetimas, priedelius ar neprietelius, yra to paties Dievo vaikas, vadinasi mūsų brolis. Jei jis kenčia, mūsų pareiga, kuo galime jam padėti. Suprantamas dalykas, kad pasaulis negali būti tvarkomas viena meile, reikia ir teisingumo. Jei kas daro ar yra daręs pikta, turi būti sutrukdytas ir nubaustas. Bet tai padarys tam tikri viešosios valdžios organai. Dieve, jus saugok nuo keršto ir savavaliavimo” (15 psl.).

Kai A. Streikus pacituoja šiuos vysk. J. Staugaičio ganytojiško laiško žodžius, keistai skamba 5-tos darbo išvados antroji dalis čia „užuominų apie vyskupų protestus prieš žydų persekiojimą pagrįsti patikimais istoriniais šaltiniais kol kas negalima” (19 psl.).

Darbe keliose vietose per drąsiai tvirtinama, kad kai kurių vysk. V. Brizgio teiginių apie vyskupų protestus nacių valdžios pareigūnams nepavyksta pagrįsti dokumentais ar bent kitais šaltiniais (1psl., 13 psl.). tokios galimybės „pagrįsti vysk. V. Brizgio teiginius” ieškoma vien arkiv. J. Skrivecko dienoraštyje labai lakoniškai fiksavusiam įvairius to meto įvykius. Klausimas ar viską kas vyko net pvz. Kauno arkivyskupijos kurijoje arkiv. J. Skriveckas galėjo žinoti, jei net ir būtų siekęs viską užfiksuoti dienoraštyje, nes, kaip pažymi A. Streikus J. Skriveckas „ir toliau rezidavo Linkuvėlėje” o kurijos darbui praktiškai vadovavo vysk. V. Brizgys. Todėl, kad J. Skriveckas ko nors savo dienoraštyje nepažymėjo kas buvo daroma kurijoje, dar nėra ipso facto vysk. V. Brizgio teiginių paneigimas Pvz.: 13-tame darbo puslapyje ir kitų autorių publikacijose abejojama ar vyskupai yra protesto raštą pasirašę nacių valdžiai „dar vokiečių okupacijos pradžioje, išgirdę apie pirmąsias žydų egzekucijas” (13 psl.). Remdamasi tuo, kad tokio protesto originalas nerastas, o arkiv. J. Skrivecko dienoraštyje apie tokį raštą neužsimenama. A. Streikus yra paskelbęs vysk. V. Borisevičiaus laišką „Piliečiui NKGB Generolui Vilniuje” rašytą 1946m. sausio 3d., po pirmojo trumpalaikio kalinimo Vilniuje 1945m. gruodžio mėn.. vysk. V. Borisevičius aišku nieko nežinojo apie vėliau kilsiančią (ir iki šiol tebevykstančią) diskusiją apie nepatikimą vysk. V. Brizgio informaciją apie tokį Lietuvos vyskupų pasirašytą protestą. „Kartu su Lietuvos vyskupais vokiečių valdžiai įteikėme memorandumą, kad nebūtų žudomi žydai” / Lietuvos vyskupai kankiniai sovietiniame teisme. sud. A. Streikus, Vilnius, 2000, p.761./ - taip rašė NKGB vadovui adresuotame laiškr 1946m. sausio mėn.

Lietuvoje esant gyviems tą laišką turėjusiems pasirašyti vyskupams toks vysk. V. Borisevičiaus teiginys tame laiške neįmanoma, kad būtų buvęs melagingas, pramanytas. Kad arkiv. J. Skriveckas tokio rašto nepažymėjo savo dienoraštyje (nors pastangas pareikšti protestą Kauno arkivyskupijos kurijos vadovu mini), neleidžia vyskupų V. Borisevičiaus ir V. Brizgio nepriklausomus liudijimus laikyti nepagrįstais prasimanytais.

Taigi dar kartą reikia suabejoti darbo autoriaus 5-tąja išvada „Žydų žudynes viešai pasmerkė tik pavieniai provincijos kunigai. Užuominų apie vyskupų protestus prieš žydų persekiojimą pagrįsti patikimais istoriniais šaltiniais kol kas negalima”. Autoriui norint išlikti objektyviu, tektų šią išvadą koreguoti. Ir ne tik kas liečia vyskupų protestus, bet įvairių autorių tyrinėjimus aptariančiam ir apibendrinančiame darbe būtų pageidautina, kad ne apskritai būtų pasakoma „žydų žudynes viešai pasmerkė tik pavieniai provincijos kunigai” bet ir pateikiama jau publikuotose darbuose tokių protestų kiekybine statistika (žiūr. S. Binkienė sud. Ir be ginklo kariai. V. 1967; Gyvybę ir duoną nešančios rankos vol. 1 V., 1997; vol. 2, V., 1999; Žydų gelbėjimas Lietuvoje II pasaulinio karo metais 1941-1944m.m. Pavardžių rodyklė. V., 2001; Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje, sud. D. Kuodytė, R. Stankevičius. V., 2001; A. Eidintas. Lietuvos žydų žudynių byla. V., 2001; A. Gurevičiaus sąrašai V., 1999; P. G. Aring. Kai vaikai klausia. Žydų gyvenimo pėdsakai Lietuvoje. Klaipėda, 1998; Mano senelių ir prosenelių kaimynai žydai. V., 2002; A. Vasiliauskienė Filosofijos daktaras kunigas Juozapas Čepėnas. V., 2001, p. 33; Šoa (Holokaustas) Lietuvoje. sud. J. Levinsonas. V., 2001; Žydų muziejus. Almanachas. sud. D. Epšceinaitė. V., 2001. Šiose publikacijose pateiktos informacijos statistiniai duomenys manyčiau galėtų tiksliau pasakyti kas slepiasi po 5 išvados teiginiu „žydų žudynes viešai pasmerkė tik pavieniai provincijos kunigai”. Darbo 17 puslapyje rašoma „būta ir ne visai garbingo Lietuvos kunigų

elgesio Holokausto akivaizdoje atvejų. Antai vienas iš Skuodo sukilėlių būrio, dalyvavusio ir žydų žudynėse, vadų buvo šio miesto gimnazijos kapelionas, kun. Lionginas Jankauskas". Sovietmečio propagandinėje literatūroje buvo šis kunigas tiesiai vadinamas baltaraiščių vadu, su ginklu „tarybinius piliečius" varęs prie šaudymo tranšėjų. Tačiau panašiai tuomet buvo kaltinamas ir kun. Vaclovas Martinkus, beje išgelbėjęs ir išslapstęs žydų tautybės žinomą poetą Alf. Bukantą.

Apie kun. L. Jankuską – Jankų (1912-1968), kaip ir kun. V. Martinkų daug sovietinėje propagandinėje „istoriografijoje" buvo rašoma, todėl kad išėivijoje (JAV) jie buvo Balf'o vadovai, kurie „ėmėsi iniciatyvos perorganizuoti veiklą – pereiti iš tremtinių šalpos Europoje į viso pasaulio lietuvių, ypač Sibiro tremtinių šalpa" /Lietuvių enciklopedija. T. 36. Bostonas, 1969, p. 263-264./

Sovietmečiu vykusiuose žydų (tada vad. tarybinių piliečių) žudynių dalyvių teismo procesuose buvo išgaunami įvairūs „liudijimai" ir apie JAV veikusių „antitarybinių" organizacijų vadovus bei veikėjus. Kiek tik sov. saugumo tardytojų „išspausti" liudijimai pagrįsti kitais šaltiniais ar dokumentais, reikėtų rimtai patyrinėti. Per drąsu pasitikėti sovietmečio vykusių teismo procesų medžiaga. Net ir tas fragmentas, kuris apie kun. L. Jankuską paskelbtas knygoje „Žydų muziejus". V., 2001, p. 191. neleidžia daryti išvados, kad „vienas iš Skuodo sukilėlių būrio dalyvavusio ir žydų žudynėse, vadų buvo šio miesto gimnazijos kapelionas, kun. Lionginas Jankauskas". Gaila, kad darbo autorius nenurodo šaltinio, kuriuo remdamasis jis tai teigia. Telšių kurijoje esančio dar klieriko L. Jankausko asmeninės bylos duomenų paaiškėja, kad prieš stodamas Telšių kunigų seminarijon, jis buvo Lietuvos kariuomenės puskarininkis, o jo brolis buvo Telšiuose policininkas. Aišku įmanoma, kad pirmomis karo dienomis kai vokiečiai išstūmė iš Skuodo sovietinę armiją, būtų „atgijusi jauno kunigo, kaip kario ir policininko brolio praetis". Pvz.: vyskupas emeritas A. Vaičius tuomet buvo Skuodo gimnazijos moksleivis – neprisimena ko nors tokio kas patvirtintų sovietinėje spaudoje platintus kaltinimus, kad kapelionas L. Jankauskas būtų ginklu švaistęs pirmosios nacių okupacijos dienomis 1941m. liepos-rugpjūčio dienomis. Bet tuomet buvo atostogos ir jis jas leido savo tėviškėje Šatėse. Skuode retai buvo. Prasidėjus mokslo metams jo liudijimu tikrai kapelionas nebuvo baltaraiščių būrio vadu. Žinant, to meto Telšių vyskupų J. Staugaičio ir V. Borisevičiaus nuostatas, jie nebūtų toleravę ginklu besišvaistančio kunigo. Vysk. A. Vaičiaus liudijimu tą 1941m. vasarą jo bendraklasis dabar prof. Vacys Milius praleido Skuode. Jį galima būtų pasiteirauti, kokį jis 1941m. liepos-rugpjūčio mėnesiais prisimena savo gimnazijos kapelioną kun. L. Jankuską. Sovietiniuose teismuose „fiksiuotą" medžiagą, parodymus reikėtų patikslinti šiandien laisvoje Lietuvoje pagal dar gyvų liudininkų liudijimus.

Pora netikslumų, kurie taisytni tekste: 17 puslapyje rašoma: „kun. Pijus Andziulis MIC, marijonų vienuolyno Žemaičių Kalvarijoje rūsyje slėpęs ir globojęs 17 žydų". Tuomet tikrai kun. P. Andziulis buvo marijonų provincijolas ir gyveno Kaune marijonų namuose. Tuo metu Žemaičių Kalvarijoje klebonais buvo marijonai kunigai: kun. Klemensas Kačergis MIC 1940-1942m.m. ir kun. Vladislovas Polonskis MIC 1942-1946m.m. Taigi Žemaičių Kalvarijoje žydų gelbėjimą ir slapstymą vysk. Vincentui Borisevičiui prašant organizavo šie du kunigai vienuoliai marijonai, aišku pritariant Kaune jų viršininkui provincijolui kun. A. Andziuliui.

Nepaisant šių trūkumų ir netikslumų, atlikus pataisymus gali būti priimtas ir publikuojamas.

Vysk. dr. doc. Jonas Boruta SJ